

ЈУБИЛЕЈИ

Милија Сјанишић

ДОПРИНОС ЦРНЕ ГОРЕ ПОБЈЕДИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА ЈУГОСЛАВИЈЕ У РАТУ 1941-1945.

Политика и стратегија народноослободилачког покрета југославије (НОП) у антифашистичком ослободилачком рату 1941-1945. године имала је изразито југословенски карактер. Налазећи се на челу тог покрета, и чинећи његово језгро, Комунистичка партија Југославије, као најјачи антифашистички субјект у земљи, прокламовала је принцип борбеног јединства народа Југославије у рату против окупатора и његових слугу. Само удруженим ратним напорима свих југословенских народа могло се супроставити пакленим плановима окупатора о њиховом међусобном уништавању, и окупатор се могао протјерати из земље. Стога је КПЈ позвала све народе Југославије у заједничку и бескомпромисну борбу против окупатора, да оружјем у руци извојују националну слободу, праведнији друштвени поредак и право на самоопредељење у новој Југославији. Непрекидно јачање јединства југословенских народа била је црвена нит политичке и војне стратегије народноослободилачке борбе (НОБ).

Историска је законитост да се ослободилачки и револуционарни ратови одвијају неравномјерно, нарочито у вишенационалним

државама. Тако је било и у Југославији. Крупне разлике међу њеним народима у историском, вјерском и привредном развоју; друкчији распоред унутрашњих политичких снага; велике разлике у снази револуционарног субјекта, и др. - све се то неминовно морало одражавати на облике отпора, на замах и вријеме отпочињања устанка у појединим земљама, као и на цјелокупан њихов учинак у НОР-у. Те особености и специфичности развојног пута НОР-а посебно су видне на примјеру Црне Горе, чија је борба била утемељена у заједничку борбу југословенских народа, а чија је цјелокупна историја изразито самосвојна.

Побједа НОП-а у рату 1941-1945. плод је заједничких ратних напора југословенских народа. У најширем смислу, допринос тој побједи било којег од њих раван је цјелокупном њиховом учешћу у рату и свим резултатима њихове борбе. Али њихов допринос могуће је процјењивати и вредновати и на други начин: дубљом анализом оних компонената доприноса побједи које су имале општејугословенски значај, и које су на најубједљивији начин репрезентовале улогу појединог народа у тој заједничкој борби. У овом чланку се одређујемо управо за такав начин промишљања и вредновања.

I

Послије априлског катастрофалног слома Краљевине Југославије, Црна Гора је припала окупационој зони фашистичке Италије¹⁹⁴, која је ријешила да од Црне Горе створи вазалну државу и да у њој рестаурира монархију. При том је рачунала да ће црногорски народ радо прихватити такву политику, будући да у Краљевини Југославији није имао равноправан полижај и рачунајући да ће орођеност италијанске и црногорске династије одиграти значајну улогу у придобијању Црногораца на своју страну. Да би прикрила своје поробљивачке циљеве, увела је благ окупациони систем, уз пропаганду да "доноси слободу црногорском народу". Али, полазећи од својих политичких и војностратегијских интереса, Италија је одмах осакатила Црну Гору: анектирала је Боку Которску и тзв. Великој Албанији припојиле Улцињ, Тузи, Плав,

194 Зборник НОР, т. II, књ.2, док.1.

Гусиње и Рожаје. Тиме су распршене наде црногорских сепаратиста¹⁹⁵ остварању "Велике Црне Горе". Сепаратисти су, уз сагласност окупатора и под његовим руководством, сазвали 12. јула 1941. на Цетињу "Црногорски сабор", који је својом Декларацијом поништио одлуке Подгоричке скупштине од новембра 1918. и прогласио стварање "суверене и независне државе Црне Горе".

Црногорски народ се више пута у својој историји затицао на судбоносном раскршћу, кад се морао одређивати којим путем кренути у будућност и да ли остати вјеран само себи. То је морао да учини на почетку фашистичке окупације и у вријеме напада фашистичких држава на СССР. У том историском тренутку морао се одређити за нове историске алтернативе:

- ♦ Да ли одабрати живот у фашистичком "Новом европском поретку", или се сврстати у свјетски антифашистички фронт?
- ♦ Да ли дозволити да га одвоје од словенске матице?
- ♦ Да ли кренути у борбу против окупатора, или чекати да му други донесу слободу?
- ♦ Да ли у будуће живјети у самосталној Црној Гори, или у Југославији?

Ослањајући се на своја историска искуства и историјску свијест, црногорски народ је на ова искушења и на овај историски изазов одговорио тринајстојулским устанком. Свега неколико дана од како је Покрајински комитет КПЈ донио одлуку о отпочињању борбе, чим су запуцали први хици комуниста, Црногорци су листом устали на оружје. Око 30 хиљада устаника обрушило се као бујица на изненађене Италијане, који су потучени до ноге. За неколико дана ослобођен је највећи дио Црне Горе и заузето је шест среских центара: Андријевица, Беране, Бијело Поље, Колашин, Даниловград и Шавник. Избачено је из строја преко 4.000 окупаторских војника и официра, од којих око 3.000 заробљених. Заплијењено је преко 4.000

¹⁹⁵Вођство Црногорске федералистичке странке, са малим изузецима, од првог дана окупације ставило се у службу окупатору.

пушака, 85 митраљеза, око 120 пушкомитраљеза, 22 топа, 62 минобадача и велике количине муниције и ратне опреме.¹⁹⁶ У овој ситуацији Италијани су морали да за гушење устанка употребе око 100.000 војника и знатан број квислиншких албанских и муслиманских јединица (скупина). У ствари, фашистичка Италија морала је поново да води рат да би реокупирала Црну Гору.¹⁹⁷ Устаници су огњем из пушка збрисали покушај сепаратиста да створе самосталну Црну Гору и определијели су се за Југославију.

Тринаестојулски устанак је први народни устанак у Југославији и Европи. Био је то аутентични црногорски догађај, сублимирани израз животне филозофије, воље, историјског бића и етничко-психолошких својстава црногорског народа. Устанак је избио у једном од најблажих окупационих система у Европи, у условима када физички опстанак народа није био непосредно угрожен. Устанак је отпочео када су фашистичке силе биле на врхунцу своје моћи, и када је поробљена Европа погнуте главе и у стрепњи очекивала расплет догађаја на свјетској сцени. Из свих тих разлога с правом се може сматрати да је тринаестојулски устанак јединствен феномен Другог свијетског рата.¹⁹⁸ У њему су згуснуте димензије и вриједности црногорског бића и црногорске историје. Снага устанка извијала је из споја (прожимања) црногорских ослободилачких потенцијала и снажног борбеног језгра које је снагом својих идеала и огњем из пушака упалило бакљу устанка (комунисти и њихови симпатизери).¹⁹⁹ Слободарске традиције Црногораца давале су устанку ширину и масовност, а револуционарни занос предводника устанка давао му је ударност и усмјереност. Снажан подстицај устанка давао

196Батриш Јовановић, Тринаестојулски устанак, Београд 1984.

197Ту ситуацију вјероватно је окарактерисао тадашњи министар спољних послова Италије: "... данас се заправо води рат између Италије и Црне Горе" /Дневник грофа Цана, Загреб 1952, 263/.

198Милија Станишић, Тринаестојулски устанак - јединствен феномен другог свјетског рата, Историјски записи, 1-2/1971.

199У припремама за оружану борбу КПЈ је у Црној Гори формирала 288 борбених група са око 6.250 бораца, релативно добро наоружаних лаким пјешадијским оружјем. Овако крупан успјех било је могућно постићи због тога што је комунистички покрет у Црној Гори био најјачи у земљи, подједнако јак и у граду и на селу.

је и "руски фактор": исконска љубав Црногораца према "мајци Русији" прожимала се са фантастичном вјером црногорског младог нараштаја у моћ Совјетског Савеза.

Тринаестијулски устанак је одјекнуо широм Југославије, а најснажније у крајевима који су се граничили са Црномј Гором (источна Херцеговина, југоисточна Босна, Санџак, Косово и Метохија). Вијести о устанку падале су као мелем на рану Србина у Павелићевом НДХ, над којима су усташе под окриљем окупатора извршили геноцид, који је по размјерама и суровости био непознат у историји југословенских народа. Ширењу информација о устанку знатно су допринијеле и руководства КПЈ, иако су располагала само оскудним подацима. У томе је предњачио Централни комитет: у свом прогласу од 25. јула 1941., на мјесту гдје се обраћа Србима, каже се: "На устанак српски народе! Угледај се на црногорски народ који је устао да збаци окупаторски јарам талијанских фашиста". У писму Централног комитета КПЈ Хрватске партијском чланству од јула 1941. каже се: "Спремите се другови да подупрете борбу Срба и Црногораца, који улазе у све оштрију фазу, јер није искључено да ће послати усташе за угушење тога ослободилачког покрета". У првом броју "Билтена" Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије од 10. августа 1941. стији обавјештење: "У Црној Гори је 13. јула букнуо општи народни устанак. Заробљени су скоро сви италијанских гарнизона, осим на цетињу и у Подгорици. Свега је заробљено преко 4.000 Италијана са потпуном спремом и много их је убијено". И покраинска руководства КПЈ Србије, Словеније и Македоније у својим писмима чланству упознавала су га са резултатима црногорског устанка, сугеришући да га треба популарисати у народу²⁰⁰ и са захтјевом да се устанак диже у свим крајевима.

Тринаестојулски устанак је имао широког одјека и у свијету. Свега неколико дана по избијању устанка, средства информисања у Москви, Лондону, Њујорку и Канади обавјештавали су јавност о њему (мада непрецизно). Информације су даване као "ударне" и

²⁰⁰Владимир Дедијер је у свом Дневнику записао 18. јула 1941. године: "Данас смо Лола Рибар и ја издали ванредни број "Радио-прегледа" у част Црногораца, који су се дигли на оружје. Стгла је вест да је скоро читава Црна Гора слободна".

"сензационалне" вијести. Очигледно је, да је у тим тешким и судбоносним данима ваљало гријати срце грађана и великих антифашистичких држава. Сазнање да се у поробљеној Европи диже народ на устанак кријепило је душу и јачало борбени морал оних који су учествовали, у борби против фашистичких освајача, и могло их је подстицати на појачање ратне напоре. На другој страни, употреба бројних италијанских снага за гушење устанка у Црној Гори имала је стратегијско-оперативне посљедице за остале свјетске фронтове. У то вријеме, када су фашистичке силе биле оскудне у дивизијама и на Источном и на Афричком фронту, снаге од неколико фашистичких дивизија могле су да допринесу успјеху на било којем стратегијском правцу. Данас је познато да су тринаестојулски устанак и борбе у другим крајевима италијанске окупационе зоне принудиле Мусолинија да за дуже вријеме одустане од већ донесене одлуке да се на Источни фронт упути још један талијански корпус. У цјелини посматрано, тринаестојулским устанком црногорски народ је дао значајан допринос духовној ризници Европе. То је истакао и познати француски филозоф и књижевник Сартр кад је рекао да је то био "величанствени догађај европске историје 20. вијека".

Тринаестојулски устанак је знаменит догађај црногорске слободарске епопеје, међаш и прекретница у историји Црне Горе. То је догађај који је уврстио врхунске вриједности Црногораца у југословенску и свјетску културну баштину.

II

Непосредно послје Земаљског војно-политичког савјетовања у Столицама - под Титовим руководством - Врховни штаб и Централни комитет КПЈ су 3. и 22. октобра 1941. издали наређење руководству у Црној Гори да хитно упути у Србију "2500 - 3000 добрих бораца, јер од борбе на овој територији зависи и успјех борбе у Црној Гори и исхрана црногорског народа".²⁰¹ Поступајући по овом наређењу, Главни штаб за Црну Гору формирао је Црногорски НОП одред за дејства у Санџаку (ЦНОПО) од девет батаљона са укупно 3690 бораца (без оружја је било 576 бораца). Штаб одреда су

201 Зборник НОР, т. III, књ. 1, стр. 69.

сачињавали: командант Арсо Јовановић, комесар Бајо Секулић, замјеник команданта Радован Вукановић, замјеник комесара Бошко Буричковић.

Формирање Одрета био је први случај у НОР-у да се једна крупна оперативна јединица упућује из једне покрајине у другу. Одред је добио задатак да заузме Пљевља, Прибој и Рудо, да потом око 1500 бораца упути за Србију, а са преосталим и новомобилисаним снагама да продужи ослобађање осталих крајева Санџака.

Пљеваљска битка се одиграла у завршној фази тзв. прве непријатељске офанзиве. Пошто њемачке посадне дивизије нијесу могле да спријече развој устанка у Србији ("Ужишка република"), њемачка Врховна команда је ојачала своје снаге на том простору: из Француске је пребацила 342. пјешадиску дивизију, са Источног фронта 113. дивизију, а из Грчке један пук. Ослањајући се на бројне квислиншке снаге, користећи сукобе који су четници отпочели нападом на партизанске јединице - Њемци су извели крупну офанзивну операцију у циљу уништења партизанских снага у западној Србији, Шумадији и Поморављу. Пошто су процијенили да би се дио партизанских снага могао повући у Санџак, Њемци су направили договор с Италијанима да њихове јединице запосједну гранични појас дуж демаркационе линије (ријеке Увац), да сачекају и заробе разбијене дјелове србијанских партизана и да их предају њемачким трупама. Пљеваљска битка је онемогућила остварење тог договора. У очекивању тог напада на Пљевља, италијанске трупе нијесу испољиле било какву активност у појасу ријеке Увца. А услјед жестине напада на Пљевља, командант италијанске дивизије Пустериа одлучио је да своје јединице прикупи и концентрише у веће гарнизоне. Стога су његове трупе већ од 3. децембра 1941. напуштале Нову Варош, Сјеницу, Чајниче, Горажде и Фочу. На ову слободну територију пристизале су од 1. до 18. децембра бројне партизанске снаге из Србије.

Тако је напад на Пљевља извршио - мада непланирано - оперативни дочек и прихват партизанских јединица из Србије, битно олакшавајући њихов положај. Око 2.000 њених партизана успјело се повући у Санџак. Усљед драматичних околности повлачења, и борци и старјешине су били физички и психички исцрпљени. Стога им је био нужан предах, да се одморе и среде. Такве услове су им

обезбјеђивале оне јединице ЦНОПО које су послје напада на Пљевља остале у Санцаку.

На састанку ЦК КПЈ од 7. децембра 1941. у с. Дренова - једном од најзначајнијих у НОР-у - извршена је стратегијска процјена новонастале ситуације и одређени су даљи правци акције у циљу распламсавања устанка. Одмах је услједила одлука Врховног штаба о формирању 1. пролетерске бригаде, која је имала далекосежан значај за даљи развој устанка на југословенском простору. У Прву пролетерску бригаду ступило је око 350 пробраних бораца ЦНОПО за операцију у Санцаку, као њен 1. и 2. батаљон.

Присуство у Санцаку бројних партизанских снага из Црне Горе и Србије позитивно се изразило на учешће црногорских и српских маса у НОБ. Полет устанка је био толико снажан да су Бјелопољски и Пљеваљски НОП одред првих мјесеци 1942. године имали у свом саставу по пет батаљона.

Пљеваљска битка је највећа партизанска битка у Југославији 1941. године. Она је имала велики значај за развој југословенског устанка - мада и крупне негативне посљедице, нарочито у Црној Гори. У бици је погинуло 214. а рањено 270 бораца и старјешина. Црногорски народ је смогао снаге да у 1941. години, поново, након тринаестојулског устанка, дадне значајан допринос заједничкој борби народа Југославије.

III

Почетком 1941. године НОП је успио да створи ново и јединствено устаничко жариште повезујући слободне територије Црне Горе, Санцака, источне Босне и Херцеговине. У средишту жаришта (у Фочи) дјеловали су ЦК КПЈ и Врховни штаб. То је тада било главно устаничко жариште у Југославији, у којему су најбројније биле партизанске снаге Црне Горе: крајем 1941. године бројале су 44 партизанска батаљона.

На састанку високих њемачких и италијанских војних представника у Опатији почетком марта 1942. одлучено је да се партизанске снаге овог устаничког жаришта униште. У том циљу кренуле су у офанзиву, са кружне основице, моћне окупационе снаге: девет италијанских дивизија (комплетно или дјеловима), једна ојачана њемачка

дивизија и десет усташких и домобранских батаљона (тзв. трећа непријатељска офанзива).

Главну помоћ окупатору у овој великој офанзиви пружали су четници Драже Михаиловића, међу којима су црногорци били најбројнији, јер се четнички покрет у Црној Гори почетком 1942. године нагло омасовио. Уз то, италијански гувернер Црне Горе Пирцио Бироли успио је да обједини снаге црногорских четника и сепаратиста и да од њих створи заједнички "национални фронт"²⁰², који се обавезао да ће заједно са окупатором свим снагама учествовати у борби за уништење партизанске војске.

Надмоћне удружене снаге окупатора, четника, усташа, домобрана и црногорских сепаратиста у вишемјесечним борбама заузеле су скоро сву слободну партизанску територију и разбиле су многе партизанске јединице, али нијесу успјеле да униште партизанску војску, што је био главни циљ њихове офанзиве.

Народноослободилачки покрет Југославије запао је у то вријеме у дубоку кризу, најтежу од свих које је доживио у НОР-у. Савезничке армије су на свим свјетским фронтима биле у дефанзиви; окупатор и његове слуге су били не само надмоћнији него и све агресивнији у борби против партизанских снага; после напуштања Србије, партизанска војска сада је напустила Црну Гору, Санџак и Херцеговину; престиж НОП-а у масама знатно је пољуљан, четнички покрет је све више јачао а западни су га Савезници свим силама потпомагали; устанак у Хрватској се није развијао повољно, јер још није био обухватио хрватске масе; Врховни штаб и оружане снаге које су се налазиле са њима набачени су на пуне врлети црногорско-херцеговачко-босанске тромеђе - и др.

Не часећи часа, Врховни штаб је реорганизовао ударне батаљоне који су одступали из Санџака, Црне Горе и Херцеговине, и од њих је формирао: пролетерске бригаде - 3. санџачку, 4. и 5. црногорску - и Херцеговачки НОП одред од два батаљона. Тако је Врховни штаб имао уза се 5 пролетерских бригада (Група пролетерских бригада). Ова је групација, у ствари, била стратeгиски ешалон Врховног

²⁰² Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори - четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње 1977.

штаба, са којим је могао непосредно да утиче на развој борбе на главном дијелу југословенског ратишта, повезујући постојећа и стварајући нова устаничка жаришта. Убојну снагу ове групације повећавали су квалитети бораца и старјешина: то су били прекаљени борци чврстих идејно-политичких увјерења, дисциплиновани и спремни да војују у било којем кутку земље.

У тим критичним и драматичним тренуцима, крцатим неизвјесностима и стрепњама, Врховни командант Тито је пред стројем 4. пролетерске црногорске бригаде 19. јуна 1942. одржао говор, који су слушали борци физички и психички исцрпљени у вишемјесечним одбрамбеним бојевима по црногорским врлетима.²⁰³ Објашњавајући новонасталу ситуацију, казао је: "... Сви четници нијесу наши непријатељи. Ви сте оставили, на примјер, у Црној Гори своју браћу, своје другове, свој народ - и када би све то било уз фашисте то би било фатално за нас. Не, сви они који нијесу овдје с нама - нијесу за фашисте. Они су само погнули шију, али нијесу постали свјесни непријатељи народа". Говорећи о перспективама народоослободилачке борбе, видовити вођа је рекао: "Ја вас увјеравам да наши непријатељи у Црној Гори неће дуго ликовати. Црногорци ће остати досљедни својим слободарским традицијама, а ви сами одвојили сте се од Црне Горе с вјером да ћете се у њу вратити као ослободиоци". Позивајући борце и старјешине да мобилишу своје снаге за предстојеће задатке, упутио им је ове ријечи: "Другови и другарице! Још једном вас упозоравам на тешке тренутке који нас очекују. Без одијела смо и без хране. Али припремимо се да јуначки све издржимо".²⁰⁴

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб су средином јуна 1942. донијели одлуку да тежиште борбе пренесу у западне области Југославије. У том циљу, Група пролетерских бригада, под непосредном Титовом командом, кренула је у продор ка Босанској крајини. У свом ставу је имала 26 батаљона, од којих су 14 батаљона и једну чету чинили Црногорци. У офанзивном наступању пролетерске бригаде су заузеле градове Коњиц, Прозор, Горњи Вакуф,

²⁰³ То је био један од најзначајнијих говора које је Тито одржао у НОР-у.

²⁰⁴ Зборник НОР, том III, књ.3, док.194.

Дувно и Ливно и повезале се са слободном територијом Босанске крајине. Заједно са партизанским одредима и бригадама Босанске крајине, Далмације, Лике, Кордуна и Баније повезане су устаничка жаришта и створена је јединствена слободна територија која је обухватила средњу и западну Босну, и дио средње Хрватске и Далмације - чије је укупно пространство било близу 50.000 км² 205 (веће од територије Белгије, а Њемци су је назвали "Титова држава"). На тој територији изграђен је јединствени систем цивилне и војне власти, и основан је 27. новембра 1942. АВНОЈ као највише политичко представништво НОП-а. Створене су прве дивизије и корпуси НО војске и војна организација је подигнута на виши ступањ. Одржан је И конгрес УСАОЈ-а (омладине), И конференција АФЖ Југославије и И конгрес партизанских љекара. Православни свештеници, учесници НОБ-а, одржали су своју скупштину.

Група пролетерских НОУ бригада успјешно је извршила задатак и остварила замисао вођства НОП-а о стварању тежишта народноослободилачке борбе у западним предјелима Југославије. Свих пет пролетерских бригада, као и 10. херцеговачка (формирана 10. августа 1942. крај Купреса), вратило се крајем априла 1943. као ослободиоци у Црну Гору, Санџак и Херцеговину - у саставу Оперативне групе дивизија Врховног штаба. За вријеме војевања у Босни, Хрватској и Херцеговини у црногорским пролетерским јединицама (бригадама и батаљонима) погинуло је око 700 првобораца Црне Горе.

IV

Једна од особености народноослободилачке борбе у Црној Гори је и у томе што су се од самог почетка у њу сврстали бројни родољуби, припадници и симпатизери грађанских политичких странака. Међу њима је било познатих политичких првака, јавних и културних радника, љекара и угледних сеоских домаћина; у редове НОП-а сврстало се и тридесетак угледних официра некадашње црногорске војске и педесетак активних официра војске Краљевбине Југославије; народној борби се придружило и око 30 свештеника (од којих су седморица носиоци "Партизанске споменице 1941", што је јединств-

205 Владо Стругар, Југославија 1941-1945, Београд 1949, стр. 128.

вен феномен на југословенском простору). Задојени патриотизмом, и убијећењи у праведност циљева народноослободилачке борбе, постали су активисти НОП-а.²⁰⁶ Своју оданост народној борби показали су и у вријеме њене најдубље кризе (средином 1942. године), када су окупаторско-четничко-сепаратистичке снаге покушале да затру црногорски устанак.

На иницијативу грађанских политичара Марка Вујачића и Јефта Павића, и Ивана Милутиновића члана Политбироа ЦК КПЈ, 16. јуна 1942. одржана је на Тјентишту (у долини Сутјеске) Конференција родољуба Црне Горе, Боке и Санџака. Конференцију је сазвао НО одбор Црне Горе и Боке, који је изабран на Острошкој скупштини 8. фебруара 1942. Циљ конференције био је да у том критичном моменту допринесе учвршћивању редова НОП-а и да демаскира издајничку улогу четника и сепаратиста. Конференцији је председавао професор Стојан Церовић, публициста и јавни радник познат на југословенском простору.

У вишечасовној дискусији и резолуцији Конференције највише је мјеста посвећено отвореној сарадњи четника и сепаратиста са окупатором и одговорности њихових вођа. Оптужујући за сарадњу са окупатором четнике коловође Блажа Ђукановића, Баја Станишића, Ђорђија Лашића, Павла Ђуришића и Воја Ненадића, у резолуцији се одрешито указује да они то чине "по наређењима и упуствима Драже Михаиловића... садашњег министра војске и морнарице у Југословенској влади у Лондону". Премда се знало да Дража све то ради по одобрењу и упуствима Краљевске владе, у резолуцији се о њој говори са знатном дозом политичко-дипломатске обазривости, јер је југословенска избјегличка влада још увијек имала легимитет представника државе која је чланица антихитлеровске коалиције. Стога је у резолуцији речено: "... предпостављамо да Југословенска влада у Лондону није упозната са издајничком акцијом Драже Михаиловића, јер би га иначе дезавуисала и јавно осудила, што захтијевају безбројне жртве и патње нашег народа". На крају резолуције њени потписници поручују да ће "и даље одлучно наставити ослободилачку борбу против окупатора, његових најамника и

²⁰⁶ Њихова имена су наведена у мојој књизи Токови револуције у Црној Гори, Никшић 1980, стр.181-185.

сваког ко њих буде и даље потпомагао". Конференција је одлучила да резолуцију упути Врховном штабу и да је он "јавности преда".

Резолуцију су потписале 74 личности (71 са данашње територије Црне Горе), од којих су двије трећине били припадници и симпатизери грађанских политичких странака.²⁰⁷ Њихово свједочење било је вјеродостојно не само због тога што су то угледни људи већ и зато што су били очевици националне издаје. Међу потписницима су били угледни политичари, јавни радници и интелектуалци грађанског смјера: Стојан Церовић, Марко Савељић, Марко Вујовић, Јефто Павић, Миле Перуничкић, Душан Ивовић, Милоје Добрашиновић, Радован Мијушковић, Милић Јауковић, Вучина Вучинић, Ристан Павловић и Предраг Власоњић. Од официра резолуцију су потписали: Саво Оровић, Ристо Перовић, Благота Рамовић, Ђоко Павићевић, Срдан Новаковић, Миро Крстајић, Митар Вујовић, Милета Ђукић, Љубо Вучковић, Никола Мартиновић, Периша Грујић, Војин Ђоровић и Момчило Полекскић. Резолуцију су потписали љекари: Симо Милошевић, Јован Булајић,²⁰⁸ Радоје Мијушковић, Јован Бијелић, Боро Божовић, Жарко Микић, Војислав Ђукановић, и свештеници Јевстатије Караматијевић, Јагош Симоновић, Мирчета Головић, Јово Жугић, Блажо Марковић и Ђорђеје Калезић.

Пошто је ЦК КПЈ на својој сједници оцијенио да је Конференција родољуба била корисна, Тито је 21. јуна 1942. телеграмом упутио Коминтерни текст резолуције, с тим што је из списка потписника одабрао виђенија имена родољуба грађанских странака, и на крају телеграма је додао: "Ови родољуби моле да се ова декларација упути југословенској влади у Лондону и да се објави преко радиостанице. Велики број њих повукао се са нашим јединицама водећи своје породице испред четничко-окупаторског терора".²⁰⁹

²⁰⁷Зборник НОР, т. III, књ.4, док.141

²⁰⁸ Има га у записнику учесника конференције, а нема га међу потписницима резолуције.

²⁰⁹ Мишо Лековић, Значај скупштине родољуба Црне Горе и Санџака одржане 16. јуна 1942. у Тјентишту, Историски записи, 4/1966.

"Слободна Југославија", радио-станица у систему станица Коминтерне, емитовала је 6. и 7. јула резолуцију, уз кратак коментар. Ускоро, вијести о издајству Драже Михаиловића почеле су да доносе листови комунистичких партија Европе, Сјеверне и Јужне Америке, а први је то учинио орган КП Шведске. Истовремено су то чинили и напредни листови наших исељеника у Канади, САД, Јужној Америци и Аустралији. И понеки од листова који су раније писали славопојке о Дражи објављивао је ову вијест. Вијест је објављена као највећа сензација. Сва пропагандна средства на Западу величала су до тада Дражу Михаиловића, а сада се испоставило да је он сарадник окупатора!

У исто вријеме и званична агенција владе Совјетског Савеза ТАСС објавила је вијест о резолуцији,²¹⁰ а совјетска амбасада у Лондону објавила је у свом органу у два маха написе против Драже Михаиловића. Совјетска влада је 3. августа 1942. предала југословенском посланику у СССР-у ноту у којој се упозорава на сарадњу Драже Михаиловића са окупатором и квислинзима. Од тог времена совјетска влада се све отвореније ангажује на страни НОП-а, и све је офанзивнија у расправама с енглеском и америчком владом о југословенском проблему.

Све захукталија пропагандна кампања у иностранству о сарадњи Драже са окупатором и држање совјетске владе у том питању уздрмале су темеље избјегличке владе Слободана Јовановића, који је дириговао политичком и војном стратегијом четничког покрета и која га је материјално и финансијски потпомагала. Влада се уплахирила и на све стране је грчевито настојала да пресијече и пригуши ширење истине о стању у Југославији. Али истину више нико није могао сузбити. Мит о Дражи Михаиловићу и његовим четницима почео се сурвавати у суноврат, мада су утицајне снаге на Западу чиниле све да их избаве од зле судбине.

Тако су ефекти Конференције родољуба на Тјентишту премашили сва очекивања: престала је једногодишња шутња у свијету о борбама партизанског покрета у Југославији и отпочела је његова

²¹⁰16 Душан Пленча, Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата, Београд 1962, стр.149.

афирмација; стало се на пут једној великој пропагандној превари, а четнички покрет је почео да губи подршку свјетске антифашистичке јавности; знатно је пољуљан углед реакционарне југословенске владе, а владе западних савезника "умекшавају" свој став према НОП-у. Све је то утирало пут његовој побједи на међународном пољу. Због свега тога, Конференција родољуба је попримила значај који је имао међународне димензије.

V

У вријеме капитулације Италије, почетком септембра 1943. територија Црне Горе, Херцеговине и Санцака добијала је све већи стратегијски значај за исход НОР-а, првенствено због тога што се процјењивало да би у том региону могло доћи до искрцавања трупа западних Савезника. У том тренутку на тим подручјима НОП је располагао маленим снагама. Стога је Врховни штаб наредио 9. септембра 1943. да се формира 2. ударни корпус (командант Пеко Дапчевић, политички комесар Митар Бакић. У састав Корпуса су ушле 2. пролетерска и 3. ударна дивизија, и сви партизански одред Црне Горе, Санцака и Херцеговине. Врховни командант је 9. октобра упутио директиву штабу Корпуса о главним непосредним и наредним задацима Корпуса.²¹¹ Међу њима је посебно наглашен задатак: да Корпус обезбједи пространу и сигурну оперативну основицу за концентрацију јаче групације НОВ Југославије која би продирала ка Србији, а која је у плановима ВШ била тада од прворазредног стратегијског значаја.

Јединице Корпуса су из рејона Фоче од 12. до 18. септембра у два таласа извршиле продор у Црну Гору и Санцак, а 10. херцеговачка бригада се већ налазила у Херцеговини. Енергичним продором на широком фронту, трупе Корпуса су од 22. септембра до 12. октобра заузеле градове: Пљевља, Жабљак, Шавник, Колашин, Бијело Поље, Андријевицу и Беране - и привољеле су италијанску дивизију "Венеција" да се прикључи НОВ Југославије.²¹² У овом офанзивном налету разбијене су четничке снаге на тим просторима,

211 Зборник НОР, том II, књ.10, док.174.

212 Истовремено је 10. херцеговачка бригада заузела Билећу и Љубиње.

главно упориште четничког покрета у Црној Гори. Средином октобра уништено је у Острогу четничко вођство Црне Горе на челу са генералом Блажом Ђукановићем и пуковником Бајом Станишићем.

Ове побједе 2. ударног корпуса имале су не само војнички већ исто тако и крупан политички значај. У овом преломном тренутку НОР-а црногорске масе су брзо прелазиле на страну народоослободилачког покрета. Као израз и потврда политичке и војне помоћи НОР-а, у Колашину је 15. и 16. новембра 1943. одржана Оснивачка скупштина ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, којој је присуствовало 538 делегата. Побједе јединица 2. корпуса нарочито су утицале на расположење црногорске омладине: у Колашину је 25. и 26. новембра одржан Први конгрес антифашистичке омладине Црне Горе и Боке, којем је преисуствовало 700 делегата. одмах потом, 5. и 6. децембра одржан је и Оснивачки конгрес АФЖ Црне Горе и Боке, којему је присуствовало 400 делегаткиња.

Користећи политичке и војне побједе, све структуре НОР-а су се максимално ангажовале у мобилизацији нових бораца за бригаде. Благодаревши томе, крајем 1943. и почетком 1944. године - поред попуне старих бригада - у Црној Гори су формиране четири нове бригаде, у црногорском дијелу Санџака једна, и у Херцеговини двије. Нарасла је борбена моћ 2. ударног корпуса, који је у то вријеме имао у свом саставу 5 дивизија НОВЈ и италијанску партизанску дивизију "Гарибалди". Са тако бројним снагама корпус је могао да одржи територију сјеверне Црне Горе и западног Санџака, као концентрацијску просторију за јединице НОВ које ће из централних и западних крајева Југославије бити упућене у Србију.

Цијенећи значај Србије за своју Групу армија на југоистоку Европе, Њемци су будно пратили концентрацију јединица НОВЈ на територији 2. корпуса, које су се припремале за продор у Србију. Средином јула 1944. формирана је Оперативна група дивизија (2. пролетерска, 5. крајишка и 17. источnobосанска дивизија), која се почела прикупљати у ширем рејону Берана и којом је командовао генерал Пеко Дапчевић. Њемци су у циљу разбијања ове групације, и њеног одбацивања што даље од границе Србије, извели од 18. до 28. јула крупнију операцију (Андријевачка операција - њемачки назив: "Драуфгенгер"). Операцијом је руководио штаб њемачког 5. брдског корпуса. Учествовале су слједеће снаге: 21. СС дивизије "Скендербега", 14. пук СС дивизије "Принц Еуген", 2. батаљон

њемачког пука "Брандебург", борбене групе "Штрипел", легија "Кремплер", дјелови њемачког 5. полицајског моторизованог пука, дјелови 24. бугарске дивизије и четници.²¹³ Оперативна група дивизија, заједно са јединицама 2. корпуса, разбила је 21. СС дивизију у долини Лима (само заробљених је било 200) и непријатељска операција је доживјела неуспјех. Оперативна група дивизија отпочела је 28. јула продор ка јужној Србији, форсирала је Ибар под борбом, и на Копаонику је потукла четничку 4. групу јуришких корпуса.

Одмах по доласку Оперативне групе дивизија из Црне Горе за Србију на територију 2. ударног корпуса пристижу дјелови 1. пролетерског корпуса. Истовремено Њемци потискују 12. војвођански корпус из источне Босне, али не успијевају да њега и 6. пролетерску личку дивизију спријече да пређу у Црну Гору. Тако су се средином августа у сјеверозападној Црној Гори и западном Санџаку концентрисале снаге 1. пролетерског, 2. ударног и 12. корпуса (седам дивизија НОВЈ, од којих три 2. корпуса). У том моменту наступа кулминација дурмиторске операције (њемачки назив "Рибецал"), у којој су Њемци и квислинзи ангажовали много веће снаге од оних у андријевачкој операцији. У таквој ситуацији њемачко командовање доноси одлуку да противничке снаге набаци на масиве Дурмитора и да их ту уништи. Отпочеле су огорчене борбе. Групацију НОВ ситуација је много олакшана тиме што је 22. августа, на захтјев Врховног штаба, са импровизованог аеродрома Брезна (крај Шавника) евакуисано савезничким авионима у Италију 1.059 рањеника и болесника. Тиме је подстакнута маневарска моћ јединица, која је омогућила дивизијама не само да избјегну уништење већ и да преузму иницијативу у своје руке. 1. пролетерски корпус, уз подршку 37. санџачке дивизије 2. корпуса, пробио се преко Прибоја за Србију, и разбио бројне четничке снаге на Златибору и код Јелове горе. 12. корпус се смјелим маневром преко источне Босне пребацио 6. септембра код Старог Брода преко Дрине и наставио дејства у западној Србији. Непријатељ није успио да спријечи продор другог ешалона НОВ да продре у Србију, већ га је само успорио. Јединице 2. ударног корпуса, под командом генерала Радована Вукановића, вјештим маневром су се забациле у позадину непријатеља и крајем

213 војна енциклопедија, књ. 1, стр.149-150.

августа поново ослободиле Колашин, Мојковац, Шавник, Андријевицу, Беране и Бијело Поље.

Други ударни корпус је успјешно извршио задатке обезбјеђења продора првог и другог ешалона јединица народноослободилачке војске које су јула и августа 1944. продирале у Србију. Корпус је наставио успјешно да дејствује и у низу бојева септембар - децембар 1944. ослободио је Црну Гору од њемачког окупатора, кога су четници бранили до последњег дана. У борбама од 12. септембра до 31. децембра 1944. јединице 2. ударног корпуса имале су преко хиљаду погинулих.

VI

Народи Југославије водили су 1941-1945. године заједнички и удружено борбу за национално и социјално ослобођење. Устанак се у појединим дјеловима земље нагло развијао, тако да национална (покрајинска) руководства нијесу у тим околностима могла успјешно да ријеше новоискрсле кадровске проблеме. У таквим ситуацијама врховно вођство НОП-а упућивало је тамо војне и политичке руководиоце из оних војних јединица и из оних крајева земље који су у том тренутку располагали са довољно кадра. То је била уобичајена пракса за сво вријеме народноослободилачког рата.

СТИЦАЈЕМ историских и друштвено-политичких околности, Црна Гора је имала моћне потенцијале у револуционарним кадровима, релативно знатно бројније од оних у другим крајевима земље. Она је била у могућности не само да задовољи властите кадровске потребе у НОР-у него и да вођству НОП-а стави на располагање велики број политичких и војних руководилаца, који су упућивани на војне и партиско-политичке дужности у све крајеве земље, кад су настајале могућности да се то учини. Стога је за цјеловито сагледавање удјела и улоге Црне Горе у НОР-у нужно размотрити и учешће њених кадрова у ослободилачком и револуционарном рату народа Југославије.

У овом чланку узимаће се у обзир само они руководиоци који су у оружаним снагама били на дужностима од команде батаљона (командант, политички комесар и замјеник комесара) до Врховног штаба, и партиско-политички руководиоци на терену од среског

комитета КПЈ па навише. Само за прву годину НОР-а уврштени су чланови команди чета и секретари ћелија КПЈ, јер су те функције у то вријеме биле веома значајне.

Полазећи од тог критеријума, сопственим истраживањима сам утврдио да је око 1.000 Црногораца било у НОР-у на више од 2.000 руководећих дужности изван Црне Горе и црногорских војних јединица.²¹⁴ Од тог броја руководилаца њих око 150 обављало је дужности у више крајева земље, или је из појединих покраина упућиван у војне јединице вишенационалног састава (бригаде, дивизије, корпус, армије, морнарица, ваздухопловства). Од броја свих руководећих дужности који су ови кадрови обављали, на политичке отпада 54%, а на војне 46%.

У Врховном штабу (од 1. јануара 1945. Генералштаб) било је 86 руководилаца: чланови ВШ, официри у штапским органима и чланови Војних мисија НОВЈ (ЈА).

Највише је црногорских руководилаца било у Србији - око 300. Главни разлог за то била је потреба Србије за кадровима у завршном периоду рата, када је цијела ослобођена а није била у могућности да сама ријеша своје кадровске проблеме.

Велики број Црногораца био је и на руководећим дужностима у Босни и Херцеговини: 112 у Босанској крајини, 78 у источној Босни и 60 у Херцеговини. То је највећим дијелом произлазило отуда што су црногорске пролетерске јединице војевале у Босни 1942. и 1943. године, а херцеговачки НОП је током читавог рата тијесно сарађивао са црногорским.

За Хрватску је карактеристично да су Црногорци били на руководећим дужностима у свим њеним крајевима: у националним руководствима 10, у Далмацији (далматинским јединицама) 88, у Лици 25, у Банији 15, у Хрватском Загорју 14, у Хрватском Приморју, Горском Котару и Истри 12, у Славонији 10 и на Кордуну 6.

²¹⁴ Милија Станишић, Кадрови револуције - Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије, Титоград 1984.

У Словенији је на руководећим дужностима било 36 Црногораца, у Македонији 42, у Војводини 52, на Косову и Метохији 43 (нијесу рачунати они који су прије рата колонизирали на Космету), у Санџаку 42 и у вишенационалним јединицама оружаних снага око 270.

Међу руководећим кадром који је упућиван ван Црне Горе биле су и 42 жене. Све су оне биле на партиско-политичким функцијама, изузев њих 8 које су обављале руководеће дужности у санитету.

Социјални састав свих ових кадрова био је: интелектуалаца 12%, радника 9%, осталих 2%. Слика руководиоца-интелектуалаца према школским квалификацијама изгледала је овако: са факултетским образовањем 143, студената 187, и службеника са средњом спремом 200. Велики број школованих људи био је један од главних разлога масовног присуства црногорских кадрова на југословенском простору.

Сви су ови кадрови, са ријетким изузецима, били чланови КПЈ. Око 40% било је предратних чланова, а од оних који су примљени у КПЈ у току НОР-а око 70% је примљено 1941. и 1942. године. И овај фактор је играо значајну улогу приликом распоређивања Црногораца у друге крајеве Југославије.

Да би квалитетна страна учешћа и удјела црногорских кадрова у НОР-у била цјеловитија и јаснија ево још неколико података, посматраних у југословенским размјерама. Црногорци су били на слједећим вишим и највишим руководећим дужностима:

- ♦ пет делегата ЦК КПЈ и ВШ при националним руководствомима, и 8 од укупно 23 члана Врховног штаба;
- ♦ 1 командант армије, 2 политичка комесара и 2 начелника штаба армије на дан њиховог формирања (од укупно четири армије);
- ♦ 4 команданта главниг штаба, 2 политичка комесара и 4 начелника штаба;
- ♦ 8 команданата корпуса, од укупно 18 корпуса НОВЈ октобра 1944. (44%);

- ♦ 10 команданата дивизија, од укупно 27 дивизија НОВЈ крајем 1943. године (37%);
- ♦ 8 политичких комесара дивизија, од укупно 27 дивизија НОВЈ крајем 1943. године (30%);
- ♦ 16 руководилица политодјела дивизија НОВЈ од оних које су их јуна 1944. имале (56%);
- ♦ око 60 команданата бригада и око 80 политичких комесара бригада;
- ♦ око 120 команданата батаљона и око 160 политичких комесара батаљона (у бригадама и батаљонима појединци су били на истим дужностима у више јединица);
- ♦ партиски руководица ЈА и сва три његова помоћника;
- ♦ од укупног броја ратних генерала НОВЈ (ЈА) Црногораца је било 36%.

Подаци које смо изнијели поуздано говоре о масовном учешћу црногорских кадрова у НОР-у на цијелом југословенском простору, и о значајним дужностима које су они обављали. Своја знања и умјеће несебично су преносили на борце, на ниже старјешине и на млађе партиско-политичке раднике. Њихове су политичке и војне способности ницале и развијале се у слубљености црногорске слободарске традиције и нове револуционарне доктрине. Задојени интернационализмом, борили су се истим жаром у сваком кутку Југославије, као на својој родној груди.

Х

Х

Х

Учествујући у ослободилачком и револуционарном рату народа Југославије 1941-1945. године, Црна Гора је водила најдужи рат у својој историји. У овом рату су се испреплетале војне, идеолошке, политичке и психолошке компоненте, што га је чинило сложенијим и замршенијим; често су се смјењивали успони и падови, успјеси и посрнућа, нада и бездање, увјереност и колебање. Рат је вођен бескомпромисно, свим средствима и на цијелој територији: и на

фронту и у позадини, и у фашистичким логорима и у затворима. Главне тешкоће НОП-а у вођењу рата произилазиле су отуда што су се окупатору, током цијелог рата, придружили с оружјем у руци четници и сепаратисти, чија је снага нарасла и због тога што је у првој години устанка курс класног радикализма сужавао платформу народноослободилачке борбе. Из свих тих разлога НОП је за извојавање побједе морао да плати високу цијену: око 13.500 погинулих и стријељаних, уз огромне материјалне жртве. Чим је народноослободилачки покрет однио политичку побједу над четницима и сепаратистима, и задобио повјерење већине црногорског народа, његове оружане снаге су брзо нарастале тако да су крајем рата бројале око 36.000 бораца. Преко 80% ових снага учествовало је у завршним операцијама за ослобођење Југославије. Цјелокупна ратна пракса је показала и потврдила да су потенцијали и енергија НОП-а у Црној Гори били моћни, и да је Црна Гора у НОР-у имала знатно већу улогу од оне која би јој припадала према броју становника и величини територије.